

Kas slypi po Kalėdų Senio kauke?

Jonas VAIŠKŪNAS

Straipsnio objektas – Kalėdų Senis ir kiti karnavaliniai persirengėliai. Darbo tikslas: atskleisti Kalėdų Senio, arba, tiksliau, jo archajiškojo pirmtako ir Kalėdų-Užgavėnių karnavalo persirengėlių bei jų atliekamų veiksmų pirmines religines-kosmologines ištakas, rekonstruoti karnavalo religinį turinį. Tyrimo metodas: istorinis bei tipologinis lyginamasis, analitinis, aprašomasis. Išvados straipsnio pabaigoje.

Prasminiai žodžiai: kalendorinės šventės, Kalėdos, Užgavėnės, Kalėdų Senis, karnavalas, persirengėliai, kaukės, Saulė, Saulės vadavimo mitas, Zodiako ženklai, Perkūnas, Teliavelis, Dangaus Kalvis.

Šiuolaikinio Kalėdų švenčių laikotarpio veikėjas Kalėdų Senis yra vėlyvas ir mažai ką bendra turi su etnine kultūra. Etnologo A. Vaicekausko nuomone, Senio Kalėdos populiarumui Lietuvoje pamatą padėjo keli B. Buračo ir A. Mažiulio straipsniai, paskelbti prieškarinio Lietuvos spaudoje.

Žinoma, kad XX a. 3–4 dešimtmečiais Seniu Kalėda apsirengęs kaimynas Aukštaitijoje ir Užnemunėje (Lazdijų r.) aplankydavo vaikus ir atnešdavo jiems dovanų. Senis Kalėda tuomet reikėsi kaip individualiai veikiantis antropomorfinės išvaizdos persirengėlis, mažai tesiskirdamas nuo Šiaurės Aukštaitijoje žinomų kalėdinio laikotarpio čigonautojų ar Suvalkijoje – šyvio vedžiotųjų. Dabartiniu metu Lietuvoje išpopuliarėjęs amerikietiškos kultūros kūrinyje Santa Klausas arba suomiškas Kalėdų Senis yra ne kas kita kaip germaniškų etninių tradicijų, krikščioniškojo Šv. Mikalojaus ir šiuolaikinės kosmopolitinės komercinės reklaminės kultūros lydinys.

Ieškoti giluminių Kalėdų Senio įvaizdžio, o tiksliau – jo prototipo ištakų reikėtų senojoje ikikrikščioniškoje religijoje ir mitologijoje, būtent Kalėdų karnavalo papročiuose. Kadangi persirengimas Kalėdų Seniu yra susijęs su bendra karnavalinio persirenginėjimo tradicija, tai atsakyti, koks mitinis veikėjas slypi už Kalėdų Senio arba, tiksliau, kur šio vaizdinio pradžia, galima tik užčiuopus paties karnavalo ir kitų kalėdinių persirengėlių atliekamos misterijos mitines-religines prasmes. Savo ruožtu su Kalėdų švente susietų ritualų ir mitų prasmės tikslinga ieškoti svarbiausio to laikotarpio kosminio vyksmo – saulėgrįžos reiškinio – kontekste.

Kalėdų Senio veikimo laikotarpis – prieškalėdinis laikas, Kalėdos, Naujieji metai, Trys Karaliai. Kitose Europos šalyse Kalėdų Seniu dažniausiai persirengiama gruodžio 6, šv. Mikalojaus dieną. Visos šios datos apima tamsiausių naktų laikotarpį, kuomet pasaulis tartum pasineria į šalčio ir tamsos chaosą. Laukiama sugrįšiančios Saulės, kuri ir tegali tą tamsą bei šaltį išsklaidyti. Su žiemos saulėgrįža, kaip naujajam kalendorinės atskaitos tašku, susietose tradicijose – tai pagrindinių religinių naujajam apeigų atlikimo laikas. Kadangi Saulės sugrįžimas priskirtinas kosmogoniniams vaizdiniais, o kosmogonija sudaro visų pradžių ritualų mitinį pamatą (kaip kad ryškiausiai yra parodęs M. Eliadė), tai būtent su žiemos saulėgrįža susijusiose apeigose reikėtų ir ieškoti pagrindinio kosmogoninio ritualo apraiškų.

Vedų tyrinėtojas indologas F. B. J. Kuiperis būtent su žiemos saulėgrįžos kalendorinėmis apeigomis siejo „Rigvedos“ himnų siužetus, pasakojančius apie griausmo dievo Indros pergalę prieš demoną Vritrą (pažodžiui „pasipriešinimas“). Matydamas juose kosmogoninio, tai yra pasaulio kūrimo, mito idėją, būtent žiemos saulėgrįžos papročiuose jis išvelgė šio Indros atlikto žygdarbio ritualinio pakartojimo prasmę.

Vedose Indra užmuša Vritrą, išlaisvina pirminiame kalne įkalintus ugnį ir vandenį, atskiria dangų ir žemę, taip sukurdamas du priešingus – apatinį ir viršutinį pasaulius. Sprendžiant iš „Rigvedos“ himnų, atlikdamas šį mitinį žygdarbį, Indra kartu atkovoja ir Saulę. Todėl „Rigvedos“ himnuose Indra aukštinamas kaip Saulės iškovotojas, Saulės regėtojas, Saulės valdovas, Saulės atradėjas, Saulės išgavėjas ir panašiai.

Šis Indros veiksmas, F. B. J. Kuiperio nuomone, apeigose būdavo kartojamas kasmet būtent žiemos saulėgrįžos metu. Taip žmonės savo apeiginiais veiksmais stengėsi „padėti“ Indrai kovoti prieš tamsos ir šalčio jėgas. Apeigų metu vykdavo: kovos ratų lenktynės, arijo ir šudros (skirtingų luomų atstovų) ritualinė dvikova ant patiestos baltos odos, vaizduojančios Saulę, taip pat dovanų dovanojimas ir žodinės varžytuvės.¹

Remdamasis vedų mitologija, F. B. J. Kuiperis suformulavo kosmogoninio mito teoriją, teigiančią, kad laiką senovės indai suvokė kaip ciklinį procesą ir kiekvienų metų ciklo pabaigoje – tamsos ir šalčio

Originalaus Zodiako ženklų atvaizdai ant XVI a. kaušo iš Gardino (Raubičių liaudies meno muziejaus ekspozicija, Baltarusija).

1. Elnias (skorpionas). 2. Ietininkas (Šaulys) – Kalvelis?. 3. Ožys (Ožiaragis). 4. Vandenis (Žirgas).
Tai pagrindiniai kalėdinio karnavalo personažai, galimi Kalvio palydovai vaduojant Saulę: Elnias, Ožys, Žirgas (Šyvis).

periodu, pasauliui patiriant krizę ir kosmosą išstūmus chaosui, – apeiginiu būdu pakartodavo pasaulio kūrimo aktą, kurio vienu iš akcentų buvo būtent kova su chtonine būtybe dėl Saulės (*sūrya* „saulė“, vyr. g.) ir aušros deivės Ušasės (*ushás*) išvadavimo.²

Griaustinio dievo kovos su chtoniškąja būtybe dėl paveržtų pasaulio gėrybių siužetas sudaro pamatą ir vadinamojo pagrindinio mito, kuri, remdamiesi įvairių indoeuropiečių tradicijų, tarp jų ir baltiškiosios, duomenimis, yra suformulavę V. Ivanovas ir V. Toporovas.³ Šis mitas pasakoja apie griaustinio dievo kovą su chtoniškuoju priešinininku dėl jo užgrobėtų gėrybių bei sustabdytų vyksmų (užtvenktų upių ir kt.) išlaisvinimo. Taigi priešingų kosminių jėgų ir jas įkūnijančių dievybių kova ryški ir baltų mitologijos bei religijos palikime.

Saulės vaduotojas – dieviškas Kalvis

Lietuvių tautosakoje esama pakankamai daug pavyzdžių, liudijančių Velnio ir Perkūno tarpusavio kovą, tačiau Kalėdų – kaip žiemos saulėgrįžos – kontekste ypač įdomus rašytinių šaltinių paliudytas kovos su Saulę pagrobusi demonu mitas, arba vadinamasis Saulės vadavimo mitas. Jį paskelbė Enėjus Silvijus Pikolominis (1405–1464 m.) 1477 metais išleistame veikalė „Kosmografija, arba Azijos ir Europos aprašymas“. Šioje knygoje perteikiamas 1401–1404 metais Žemaitijoje krikščionybę skelbusio vienuolio Jeronimo Prahieškio (1369–1440 m.) pasakojimas apie aplankytą „gentį“, garbinusią Saulę ir pagarbiai laikiusią didelį geležinį kūjį:

Keliaudamas tolyn, [Jeronimas Pragiškis] rado kitą gentį, kuri garbino Saulę ir labai pagarbiai laikė nepaprasto didumo geležinį kūjį. Žyniai, paklausti, ką reiškia šis garbinimas, atsakė, jog kadaise ištikus mėnesius nebuvę matyti Saulės, kurią galingasis karalius buvo sugavęs ir uždaręs pačiame tvirčiausiame bokšte. Tada atėję Saulei į pagalbą **Zodiako ženklai**. Didžiuliu kūju jie sudaužė bokštą, išlaisvinę Saulę ir gražinę ją žmonėms. Taigi esąs vertas pagarbos įrankis, kuriuo mirtingieji atgavę šviesą.⁴

Šių Zodiako ženklų ryšio su dangaus šviesuliais šiame straipsnyje plačiau nenagrinėsiu, tuo klausimu jau esu pakankamai rašęs kituose darbuose.⁵ Čia tik norėčiau atkreipti dėmesį į tai, kad istorikė Marija Andziulytė-Ruginienė, prieškaryje tyrinėjusi du ankstyvesnius ir, pasak jos, patikimesnius E. S. Pikolominio knygos leidimus, yra užtikusi juose pasakyta, kad Saulę išvadavę ne **Zodiako ženklai** (*Signa zodiaci*), o **Milžinas** (*Gigantem*), taigi „Zodiako ženklai“ vietoj „Milžino“ kažkodėl atsirado vėlesniuose Pikolominio veikalo leidimuose.⁶

Religijotyrininkas G. Beresnevičius šį, matyt, iš vietinių žynių Jeronimo Pragiškio išgirstą pasakojimą pagrįstai įvardija esant **vienu svarbiausių baltų religijos mitų**, sietinų „su kalendorinėmis šventėmis, Kalėdų ciklu, saulės žemėjimu horizonto linijos link“. Minimus Zodiako ženklus jis spėjo galėjus būti arba dievus, arba kokius nors ypatingus astralinius didvyrius, bet neatmetė ir galimybės, jog tai buvę „iš tikrųjų suasmeninti Zodiako ženklai ar kokie kiti žvaigždynai“.⁷

Kodėl gi keliuose ankstesniuose E. S. Pikolominio knygos leidimuose rašoma, jog Saulė milžinišku geležiniu kūju buvo išvaduota **Milžino** (*Gigantem*), o vėlesniuose to paties veikalo leidimuose vietoje Milžino atsiranda **Zodiako ženklai** (*Signa zodiaci*)? Logiška manyti, kad milžinišku kūju daužyti bokštą, kuriame įkalinta Saulė, turėjo kažkoks konkretus herojus, o ne visi dvylika galimų Zodiako ženklų. O kadangi, kaip teigiama, kūjis buvo milžiniškas, tai ir pakelti jį tegalėjo milžinas. Kita vertus, vaduoti Saulę jis galėjo ne vienas, o dievų, pusdievių ar kokių mitinių didvyrių padedamas (kaip kad, pavyzdžiui, griaustinio dievas Indra Vedose). Vėliau šis žygdarbis galėjo būti įamžintas nakties danguje žvaigždynų pavidalu. Tas Milžinas galėjo būti ir pats Perkūnas, kuris tautosakoje kartais apibūdinamas būtent kaip milžinas.⁸ Taip manyti leidžia ir minėtasis kūjo kultas. Žinoma, kad kūjis yra vienas iš svarbiausių Perkūno ginklų bei ženklų. Jei kūjis laikomas šventvietėje, o būtent taip leidžia manyti minėtas liudijimas, tai jau yra pagrindas manyti tą

šventvietę buvus pašvęstą būtent Perkūnui. Tokią nuomonę patvirtina ir kito istorinio šaltinio, vadinamosios Johanno Frydricho Rivijaus kronikos (kuri remiasi neišlikusios XVI a. Augustino Rotundo Lietuvos istorijos žiniomis) duomenys apie Vilniaus Šventaragio slėnyje stovėjusią Perkūno šventyklą.⁹ Ši šventykla, beje, kaip ir iš Pragiškio netiesiogiai numanomoji, yra susijusi su Zodiako ženklais.¹⁰ Iš to galima spręsti, kad ir patys Zodiako ženklai išties turėjo būti priskiriami Perkūno kompetencijai.

Saulės vadavimo mitą nagrinėjęs G. Beresnevičius atitinkamų paralelių ieškojo iranėnų (skitų, alanų, osetinų) bei finougrų tradicijose. Po trumpos šių tradicijų lyginamosios analizės jis priėjo išvadą, kad pagrindinė Saulės vadavimo mito siužeto ašis turėjo būti herojaus kelionė į mirusiųjų pasaulį, po kurios „atsiranda naujas kultūrinis-religinis gyvenimo stilius“, ir kad tas mitinis žygdarbis turi atitikti mitologinę epochą, kai pasaulis jau sukurtas, „tačiau vis dar trūksta gyvybinės galios“, žmonės ir dievai dar neturi nustatyto kulto, dar „nesusitvarę tarpusavio santykių. Tačiau tarpininkų tarp dievų ir žmonių jau esama – tai kultūros didvyriai, lietuvių Zodiako ženklai“, kurie, pasak G. Beresnevičiaus, bent jau po religinės Šventaragio reformos galėjo būti glaudžiai siejami su Perkūno pagalbininku Kalveliu, istorinių šaltinių dieviškuoju kalviu Teliaveliu.¹¹

Be griausmo dievo Perkūno, Saulės vaduotoju gali būti ir pats dieviškasis kalvis **Teliavelis**, arba **Kalvelis**, minimas istorinių šaltinių bei tautosakos ir siejamas su Perkūnu bei Saule.¹² Šią dievybę galėjus būti Saulės vaduotoja arba viena iš Saulės vaduotojų liudija ne tik natūralus jo, kaip kalvio, ryšys su minėtu Saulės vadavimo įrankiu – milžiniško didumo kūju, bet ir tai, jog, pasak kito žinomo mito, pačią Saulę yra nukalęs Kalvis.

Dieviškas kalvis, vardu Teliavelis, pirmąsyk paminėtas XIII a. Ipatijaus metraštyje ir Malalos kronikos intarpe. Ipatijaus metraštyje ties 1252 m. data rašoma: „...savo dievams slapta aukojo Nunadėjui (*Ньнаддееви*) ir Teliaveliui (*Телявели*), ir Diviriksiui (*Диверикъзоу*), Zuikių dievui (*заеячемоу богу*), ir Medeinaui (*Меидеиноу*)“.¹³ 1261 m. Malalos kronikos intarpe skaitome, kad lietuviuose, jotvingiuose, prūsuose ir kai kuriose kitose tautose „šitą paklydimą Sovijus (*Совиш*) paskleidė, kad jie aukotų nelabiems dievams Andajui (*Андаеви*) ir Perkūnui (*Перкоунови*), kitaip tariant, griaustiniiui, ir Žvorūnai (*Жвороуне*), kitaip tariant, kalei, ir kalviui Teliaveliui (*Телявели*), nukalusiam jiems saulę, kuri šviečia žemėje, ir ėmetusiam jiems saulę į dangų“.¹⁴ Matome, kad dieviškasis kalvis čia minimas tarp svarbiausių lietuvių dievų – Nunadėjo, laikomo aukščiausiu dangaus dievu bei

tapatinamo su Andaju, ir Perkūno, kaip manoma, dar vadinto „Diviriks“.¹⁵

Praėjus daugiau nei 700 metų nuo šių pranešimų, 1970 m. Pakruojo rajone buvo užrašyta saktė apie Kalvį, nukalusį Saulę ir užmetusį ją į dangų:

*Senais laikais gyveno žmogus kalvis. Tada buvo visur tamsu – naktis ir naktis. Tai šis kalvis nutarė nukalti Saulę. Paėmęs blizgančią geležį, kalė kalė ir nukalė per šešerius metus. Tada, užlipęs ant aukščiausios trobos, įmetė ją į dangų. Ir iki šios dienos ji ten tebestovi.*¹⁶

Panašus pasakojimas užrašytas ir Latvijoje:

*Seniau tikėjo, kad Dievas liepęs kalviui nukalti apvalų skridinį. Kalvis nukalė. Tada Dievas nuspalvino tą apvalų skridinį aukso spalva ir pakabino danguje. Taip atsirado Saulė.*¹⁷

Dangaus kalvis apdainuojamas latvių mitologinėse dainose (pavyzdžiui, LD 33724; 33728). Dieviško kalvio vaizdinys žinomas ir kitoms tautoms. Kalviai yra graikų Hefaistas, romėnų Vulkanas, skandinavų Toras ir jo padėjėjas Tialfis, žydų Tubalas-Kainas, suomių Ilmarinenas ir kt. Mitai apie Saulės ir Mėnulio pagrobimą ir įkalinimą bokšte, uoloje ar tvirtovėje žinomi daugeliui tautų, ypač gyvenančių tuose kraštuose, kur žiemos yra ilgos. Pavyzdžiui, suomių „Kalevaloje“ pasakojama, kaip šiaurės ir šalčio šalies Pohjolos šeiminkė Louhi pagrobė Mėnulį ir Saulę ir uždarė juos kalno viduje.¹⁸ Senas burtininkas Veinemeinenas vyksta į Pohjolą, kovoja su jos gyventojais ir nugalė. Tačiau jis negali patekti į kalno vidų, kur kalinami Saulė ir Mėnulis. Kalvis Ilmarinenas ima kalti namo sugrįžusiam Veinemeinenui įrankius, kuriais galima būtų atidaryti kalną. Apie tai išgirdusi Pohjolos šeiminkė Louhi išsigąsta ir paleidžia šviesulius į laisvę. Pasivertusi balandė ji pati atskrenda ir praneša Ilmarinenui, kad Saulė ir Mėnulis jau laisvi.

Karelų mite apie Saulės išvadavimą ją iš ano pasaulio (Pohjolos arba Hytolos) išvaduoja Dievo sūnus arba kalvio (!) dukra. Saulės išvaduoja(s) iš Dievo gauna „šventą kumeliuką“ ir, jo bei kitų kelionėje įgytų stebuklingų daiktų padedamas, įveikia kelionėje išskylančias kliūtis, nukeliauja į Pohjolą (Hytolą) ir išvaduoja iš ten Saulę bei Mėnulį.¹⁹

Verta atkreipti dėmesį ir į tai, kad pats suomių epo „Kalevala“ pavadinimas laikomas baltizmu, sudarytu iš kamieno *Kaleva* ir priesagos *-la*, būdingos vietovardžiams. Savo ruožtu *Kaleva* siejamas su lietuvišku *kalvis*, latvių *kalējs*.²⁰ XVIII a. suomių folklore *Kaleva* yra legendinis suomių didvyris, turėjęs 12 sūnų milži-

nų,²¹ tarp kurių buvo ir tokie „Kalevalos“ herojai kaip Veinemeinenas ir Ilmarinenas.²² Atkreiptinas dėmesys, kad suomiai ir lapiai Kalevo vardą, be kita ko, sieja su žvaigždėmis bei žaibu: Oriono juostos žvaigždės įvardijamos *Kalevan miekka* „Kalevo kalavijas“, žvaigždė Sirijus – *Kalevantähti* „Kalevo žvaigždė“, žvaigždin- gausi Paukščių tako plotai – *Kalevan porras* „Kalevo laiptai“, žaibas be garso (amalas), vasaros pabaigoje tariamai skatinantis rugių brandą, – „Kalevo ugnys“...²³ Vadinasi, ir čia atsiskleidžia bei dar įtikinamesnėmis tampa Saulės vaduotojo Kalvio ir astralinių Zodiako ženklų sąsajos.

Lietuvių tautosakoje irgi žinoma saktė apie Saulės išvaduoja, kuris įspūdingo dydžio geležiniu kūju išlaisvino Saulę iš įkalinimo. Pasakojama, kad jaunuolį prarijo slibinas ir išspjovė tamsiame krašte. Jaunuolis tamsoje pamatė žiburį ir, eidamas į jį, priėjo pilį, kurioje rado didelę skrynį, užrakintą devyniomis spynomis. Šalia tos skrynios rado tokio didumo kūjį, kad žmogus negalėtų net iš vietos pajudinti. Šalia kūjo buvo parašyta, kad šioje skrynioje uždaryta tos šalies karališkoji šeima. Kas trimis smūgiais numuš visus devynias spynas, išlaisvins karalystę. Jaunuolis, pakėlęs kūjį ir numušęs spynas, pamatė akinančią Saulės šviesą.²⁴

Apie Saulės ir Mėnulio išvadavimą iš Velnio pasakojama ir Latvijoje užrašyta saktė. Čia Dievas apgaule išgautina Saulę ir Mėnulį iš Velnio. Velnias pasigyres Dievui, kad jis turis du labai gražius ir skaisčius dalykus, kokių Dievas nėra regėjęs. Į svečius atėjusiam Dievui Velnias parodė Saulę ir Mėnulį. Dievas paprašė Velnio, kad leistų jam tuodu šviesulius pakiloti, ar jie yra sunkūs. Velnias leido. Dievas paėmė Saulę į dešinę ranką, o Mėnulį į kairę ir sviedė juos į dangų. Taip Dievas išlaisvino Saulę ir Mėnulį iš Velnio. Dabar jie ir vėl spindi danguje.²⁵

Matome, kad istoriniuose metraščiuose paminėtos nuotrupos apie dieviškąjį kalvį yra ne tik žinomos baltų tautosakoje, bet ir išplėtotos. Dar iš tautosakos sužinome, kad dieviškasis kalvis veikia danguje: nukala Saulės dukrai segę, vainiką, auksu apkala kraičio skrynį ar panašiai; Dievo sūnui kala diržą, kardą... Latvių tautosakoje aptinkame ir tiesioginių pasakymų, kad Dangaus kalvis esąs pats Perkūnas. Štai, pavyzdžiui, latviška mįslė: *Kalējs kala debesīs, ogles bira Daugavā* „Kalvis kalė danguje, žarijos biro Dauguvon“ = Perkūnas ir žaibas.²⁶ Šios dieviško kalvio sąsajos su dangumi, Perkūnu ir dangaus šviesuliais mums labai svarbios. Jos duoda pagrindą ieškoti dangaus kalvio ryšio su kitais dangiškais veikėjais, kurie galėjo būti siejami ir su Zodiaku.

V. Toporovas dievišką kalvį Teliavelį laikė Perkūno pagalbininku.²⁷ N. Vėlius, A. J. Greimas ir G. Beresnevičius įrodinėjo jį buvus požemių bei

pomirtinio pasaulio dievybe ir gretino su dievu Vėlinu bei folkloriniu velniu. „Jo ryšys su Saule neturėtų paversti jo dangišku personažu; lietuvių folklore aiškiai numanoma, kad pirmieji kalvystę išrado velniai ir tik vėliau žmonėms pavyko iš jų pramokti šio amato“, – rašo G. Beresnevičius.²⁸ Aptarę Dievo Teliavelio funkcinį prieštarumą, remdamiesi A. J. Greimo tyrinėjimais ir tautosakos tekstais, D. Vaitkevičienė ir V. Vaitkevičius priėjo prie nuomonės, kad Teliavelis, kaip savarankiškas dievas, XIII a. lietuviškų dievų panteone buvo tarpininkas tarp dangaus ir požemio sferų. Perėmęs iš chtoniškojo Velnio kalvystės amatą, Teliavelis tapo dangaus kalvio Perkūno pagalbininku, padėjusiu jam nugalėti Vėnią, ir pats perėmė šią Velnio funkciją.

„Kalvelį reikėtų traktuoti kaip dviejų priešingo sakralumo dievų – Perkūno ir Velnio mitinių funkcijų lydinį, kuriame atpažįstama ne tik perkūniška dominantė, bet ir velniškasis substratas“, – rašo D. Vaitkevičienė ir V. Vaitkevičius.²⁹ Vaitkevičiai, kaip ir G. Beresnevičius,³⁰ mano, kad Teliavelis į lietuvišką dievų panteoną buvo įjungtas vykdant karių ir valdovų luomo religinę reformą, siekiant pagrįsti mirusiųjų deginimo paprotį: „Palyginti trinario vyriškų dievų modelio (Perkūnas, Andojas, Kalvelis) struktūrą su tarpgentiniame baltų religijos centre Nadruvoje garbintų dievų modeliu (Perkūnas, Patrimpas, Patulas), pagrindinė Lietuvos valstybinių dievų modelio inovacija yra chtoniškojo mirusiųjų dievo Patulo (Velnio) pakeitimas ugniniu Kalveliu. Jo iškilimas į suverenius dievus susijęs su vieningos mirusiųjų deginimo tradicijos įteisinimu ir poreikiu atstovauti Perkūno sakralumui iki tol jam nebūdingoje laidosenos srityje (Kalvelis perkelia vėles iš Velnio sferos – požemio į Perkūno valdas dausose)“.³¹

Daiva ir Vykintas Vaitkevičiai atkreipė dėmesį ir į tai, kad pats „kalvystės procesas turi ypatingą mitinę prasmę, eliminuojančią Velnio maginę kompetenciją“. Kitaip tariant, kalvystės proceso metu rūda iš apatinės kosmoso sferos, priklausančios Velnio viešpatijai, perkeliama į viršutinę, tai yra į Perkūno valdomą dangaus sferą ir igauna Saulės pavidalą.³² Remdamiesi šia išvada galime sakyti, kad Saulės nukalimas ir jos išvadavimas yra funkciškai tapatūs veiksmai, abu reiškiantys Velnio sferoje glūdėjusios materijos ir energijos transformaciją į dievišką sferą. Teliavelis, arba Kalvelis, čia iškyla kaip dangaus kalvio – Perkūno ir požemių kalvio – Velnio tarpininkas. Būtent ši funkcija, nusakanti jo dievišką esmę, ir leidžia mums Teliavelį/Kalvelį laikyti pagrindiniu Saulės vaduotoju, parnešančiu ją iš mirusiųjų pasaulio ir pagrindžiančiu naują, poreforminį kultūrinio-religinio gyvenimo stilių. Šioje poreforminėje religinėje tradicijoje, į pirmą planą iškeliančioje dievą Perkūną ir jo pagal-

bininką Teliavelį, sankcionuojančioje mirusiųjų deginimo paprotį ir įsteigiančioje amžinosios ugnies kultą, kulto objektu, matyt, paverčiami ir su dieviškuoju Saulės vaduotoju susiję Zodiako ženklai. Tą liudija jiems skirtas aukuras ir apeigos (vaškinių Zodiako ženklų figūrų deginimas ant aukuro laiptų) pagrindiniame valstybinės religijos kulto centre – Vilniaus Perkūno šventovėje.³³ Perkūno šventovės aukuras, skirtas amžinajai ugniai ir kartu Zodiako ženklams, išreiškia Perkūno-Teliavelio ryšį su Saule bei Zodiaku. Kaip Saulei įžengiant į vieną iš 12-os Zodiako ženklų jį atitinkantis žvaigždynas išstipsta ir pranyksta vakaro žarose (heliakinė laida), taip ant vieno iš 12 aukuro laiptų išstipdomas, sudeginamas Zodiako ženklo vaškinis lipdinys.

Vaškinių Zodiako ženklų aukojimas, J. F. Rivijaus kronikos susietas būtent su žvaigždžių kalendoriaus 12-os mėnesių ciklu, leidžia manyti, kad jei ir ne patys tuos ženklus atitinkantys žvaigždynai, tai bent juos vaizduojantys mitiniai veikėjai turėjo būti būdingi vietinėms kalendorinėms tradicijoms, ir Saulės vadavimo mite jie galėjo reikšti dieviškojo kalvio Teliavelio pagalbininkus, talkinčius jam Saulės vadavimo žygyje.

Zoomorfiniai Saulės vaduotojo pagalbininkai

Pastarojo meto darbai etnoastronomijos srityje ir konkrečiai lietuviško Zodiako tyrinėjimai³⁴ leido išskirti hipotezę, kad būtent Kalėdų ir Užgavėnių karnavalo veikėjai, ypač seniausios³⁵ zoomorfinės karnavalinės kaukės, kaip tik ir galėjo būti tie Saulės vadavimo ritualo atlikėjai, vaizduojantys mitinius herojus, išvadavusius Saulę ir atkūrusius kosminę tvarką. Archajiškuose Šiaurės Azijos ir Šiaurės Amerikos genčių mituose dangaus šviesulių išlaisvintojais laikomi būtent įvairūs zoomorfiniai kultūriniai herojai: Juodvarnis arba Juodvarnio sūnus, Ežys, Kojotas, Bebras³⁶ ir kt.

Įdomu tai, kad Akmenėje prieškariumi kaukėti persirengėliai buvo vadinami *zodjais*.³⁷ Nors kol kas lieka neaiškios šio persirengėlių įvardijimo kilmės aplinkybės, neabejotina, kad jis yra sietinas su graikų *ζωδιακός* (*zōdiakos*). Savo ruožtu XVIII a. rusų kalboje žodis *зодуи* (zodij) reiškę tiesiog Zodiako ženklą.³⁸ Kita vertus, draudžiamosiose ezoterinėse senosios rusų raštijos knygosose minimi 12 žvėrių ir paukščių pavidalų (*дванадцать опрометных лиц звериных и птицых*),³⁹ kuriais geba pasiversti kerėtojai, vienu autorių siejami su Zodiako ženklais,⁴⁰ o kitų gretinami su kalendoriniais persirengėliais.⁴¹

XIX–XX a. pradžioje labiausiai paplitusių karnavalių kaukių analizė ir kalendorinių dainų⁴² kosmogoninių siužetų tyrimo išvados padėjo išskirti šiuos galimus

Saulės vadavimo mito apeigų veikėjus: *ožį, žirgą, raitelį, gervę, povą* ir *elnią*. XVI a. datuojamo apeiginio kalendorinio kaušo iš Baltarusijos tyrinėjimai netikėtai patvirtino visų šių gyvūnų sąsajas su kalendoriumi bei Zodiaku ir atvėrė galimybes kalbėti apie visą 12-os unikalių Zodiako ženklų sistemą, būdinga vietinei baltiškajai tradicijai.⁴³

Mus dominančio Kalėdų Senio provaizdžio atveju ypač įdomus gali būti mitinio elnio vaizdinys. Nors apie persirengimą elniu Lietuvoje užsimenama gana retai,⁴⁴ tačiau mitinio elnio vaizdinys yra gerai žinomas iš kalėdinės giesmės „Atbėga elnias devyniaragis“. Šio elnio raguose kalviai kala auksinį žiedą arba taure, kuriuos priimta laikyti Saulės simboliais.⁴⁵ Beje, Bulgarijoje elnio kaukė minima tarp būdingiausių kalėdinių persirengėlių, tokių kaip ožys, paukštis ir kt.⁴⁶ Dabartinis Kalėdų Senio, atvažiuojančio elniais kinkytomis rogėmis, stereotipas gali būti susijęs būtent su šio nepaprasto devyniaragio elnio vaizdiniu. Iš kitų vietinių palyginti vėlyvų kaimo karnavalinių tradicijų sužinome, kad su Kalėdų Senio provaizdžiu tikėtina susijęs vienas ar kitas persirengėlis pasirodydavo vedinas ožiu, gerve, meška arba žirgu. Žinomi „šyvio šokdintojai“, gervininkai, dadulio, ožio, slavuose – meškos ir turonio (*туронь* – jaučio ir elnio hibridas) vedžiotojai greičiausiai turėtų būti suvokiami kaip reliktniai anksčiau egzistavusių 12-os ar didesnio skaičiaus persirengėlių ipėdiniai. Karnavalo tradicijai prarandant savo religinę prasmę ir virstant žaidybiniais veiksmais, senuosius mitinius didvyrius atstovaujančių karnavalo apeigų personažų skaičius turėjo mažėti, o jų prasmė palaipsniui buvo užmiršta. Tad už šiuolaikinio Kalėdų Senio vaizdinio turėtų slėptis ir jo mitiniai zoomorfiniai pagalbininkai. Kalėdų Senio sąsajos su jo zoomorfiniais palydovais yra regimos ne tik iš minėtų vedžiojamų gyvūnų – šyvio, ožio, gervės, meškos ir kt., bet kartais ir iš paties Kalėdų Senio įvardijimų, kaip antai suomių bei švedų – atitinkamai *Joulupukki* ir *Julbocken*, pažodžiui tiesiogiai „Kalėdų ožys“.

Dabar panagrinėkime, kokie karnavalo dalyvių veiksmai gali būti siejami su Saulės vadavimo apeiga. Kai kurie tyrinėtojai jau ir anksčiau yra išsakę nuomonę, kad lietuvių, latvių ir kitų Europos tautų Kalėdų bei Užgavėnių paprotys persirengus žvėrimis tampyti, mušti, o vėliau ir sudeginti kaladę gali būti laikomas apeiginiu Saulės išvadavimo iš chtoniškųjų jėgų veiksmu. Kad kaladės sudeginimas per Kalėdas simbolizuoja būtent sugrįžtančios Saulės pergalę prieš chtonines tamsos jėgas, yra teigusi ir P. Dundulienė, kelmą, kaladę, pliauską laikiusi chtoniškos būtybės, „gadinančios“ Saulę, simboliu: „Iškilmingas kaladės per kaimą vilki-

mas ir jos deginimas per Kalėdas ar Naujuosius metus, lydimas persirengėlių gyvuliais [...], greičiausiai simbolizavo Didžiosios gyvatės, „gadinusios“ ir „gėrusios“ Saulę, sudeginimą, taip pat sugrįžusios Saulės pergalę prieš chtonines jėgas“.⁴⁷ Panašios nuomonės buvo ir V. Toporovas, taip pat lietuvių žiemos švenčių tradicijas tyrinėjęs A. Vaicekauskas, apeiginiame kaladės deginime išvelgę pagrindinės kosmogoninio pasaulio tvarkos atkūrimo šventės apeigų atbalsį, kuomet apeiginiu būdu buvo atkartojamas chtoniškos būtybės sunaikinimo veiksmas: „Kitaip sakant, Kalėdų trinkos naikinimas atspindėjo esminį indoeuropietiškos kosmogonijos momentą – pasaulio sutvėrimą iš nužudytos chtoniškos prigimties būtybės kūno ir kadaise turėjo būti kulminacine Naujajamajam ciklo šventine apeiga“.⁴⁸ A. Vaicekausko nuomone, su šiuo ritualiniu kosmogoninio veiksmo pakartojimu sietinas ne tik Kalėdų ir Užgavėnių kaladės deginimas, bet ir Užgavėnių pamėklės tampymas bei naikinimas.⁴⁹ Pasak jo, tiek kaladės, tiek pamėklės tampymo bei naikinimo paprotys yra funkciškai tapatūs ir genetiškai susiję „su archetipinei šventei būdingais pasaulio kosminės egzistencijos (laike ir erdvėje) regeneracijos ritualais“.⁵⁰

V. Propas, manęs, kad kaladės ir pamėklės deginimas reiškia „augmenijos dvasios“ išlaisvinimą, buvo įsitikinęs, kad pamėklės deginimo paprotys išsirutuliojo iš kaladės deginimo. Pasak jo, „augmenijos dvasia“ senovėje buvo išvaizduojama tiesiog medžio pavidalo, o antropomorfinę išvaizdą ir vardą įgavo vėliau.⁵¹ Beje, kai kur, pavyzdžiui, Škotijoje, apeiginiam sudeginimui skirtas ažuolinis kelmas buvo aptašomas, suteikiant jam panašumo į žmogišką figūrą, ir vadinamas „Kalėdų sene“ (!).⁵²

Kalbant apie kaladės tampymo paprotį, svarbus yra J. Balio užrašuose aptinkamas liudijimas, kad antrą Užgavėnių dieną po kaimą kaladę tempdavo būtent 12 (!) kaukėtų vyrų.⁵³ O tai, kad kaladė bent jau netiesiogiai buvo susijusi su Saule, liudija kai kurios mįslės, kuriose Saulės spinduliai prilyginami rąstui bei medžio skiedroms, pvz.: *Iš lango langan aukso sienojis; Pro langą skiedros byra; Už marių kerta – pro langą skiedros šoka; Lauke tašo, į kambarius skiedros lekia* = Saulės spinduliai.⁵⁴

Nors kaladės tampymo paprotys žinomas ir Užgavėnių tradicijose, tačiau šioje šventėje labiau išplėtoti yra apeiginiai veiksmai su pamėkle. Pamėklė vežiojama dvirāčiu vežimu arba rogėmis, tačiau dažniausiai ji vežiota ant specialaus įtaiso – rogių pavažos, prie kurios ant ašies yra pritvirtintas vežimo ratas. Vežama pamėklė svyra tai į vieną, tai į kitą pusę, ratas, liedamas žemę, suka iškamšą aplink ašį, ir ši švaistosi jai į

rankas įtaisytu botagu arba spragilu, tartum gindamasi nuo ją persekiojančių persirengėlių. Apeigos pabaigoje pamėklė sudeginama arba nuskandinama. Ši antropomorfinė iškamša vadinta įvairiai: Žemaitijoje *Morė*, *Kotrė*, *Sorė*, *Šiuorė*, rečiau *Barbora*, *Magdė*; vidurio Lietuvoje – *Čiučelė*, *Boba*, *Diedelis*, *Pelenų diedas*; šiaurės ir šiaurės rytų Lietuvoje – *Gavėnas*. Pastaruoju metu, išgalėjus etnografinėms šventėms ir Užgavėnių pamėklės deginimui išplitus visoje Lietuvoje, įsigali jos žemaitiškasis vardas *Morė*.

J. Balio nuomone, žodis *morė* galėjęs reikšti tą patį, ką ir *laumė*. Savo nuomonę pagrįsdamas J. Balys primena vienos pasakos pasakymą: *Sutemus pradėjo morės vindus [verpimo ratelius] sukti*.⁵⁵ O taip paprastai sakoma apie laumes. N. Vėlius knygoje „Mitinės lietuvių sakmių būtybės“ irgi nurodė, kad laumės sasmėse, be įprastinio vardo laumė, dar yra vadinamos *raganomis*, *deivėmis*, *laimėmis*, *morėmis*.⁵⁶

Mums svarbi žinia, jog laumės, kaip kad raganos ir velniai, gali sukelti **Saulės užtemimą**. Saulei užtemstant sakoma: *Saulė ima arba gadina*. Kaltu dėl to laikomas velnias, ragana arba ir laumė. Pavyzdžiui, sakoma: *Velnias užkiša savo uodegą tarp Saulės ir Žemės; Ragana apsverčia miegoti ant kito šono ir skvernu uždengia Saulę; Ragana... savo šluota, ant kurios ji joja, uždengia Saulę*.⁵⁷

Tyrinėtojai įvairiai bandė aiškinti naikinamos apeiginės pamėklės prasmę. Joje matytas augmenijos gyvybinių jėgų išikūnijimas, žiemos-mirties demonas, įsmeinti senieji metai ir panašiai.⁵⁸ Morės, kaip išvaromo ar sunaikinamo žiemos demono, aiškinimas artimas jos kaip Saulės grobikės vaidmeniui. Juk žiemos demono išvaymas siejamas su Saulės sugrįžimu arba, jei žiūrėsime mitologiškai, su Saulės sugražinimu. Žiemos demonas dėl to ir yra demonas, kad trukdo šviesti Saulei.

Aukštaitijoje, panašiai kaip Žemaitijoje *Morė*, buvo vežiojamas *Gavėnas*, *Kanapinis* arba *Lašininis*. Per Užgavėnės vaidinama Kanapinio ir Lašininio kova, dabar jau tik įsmeinti pasninką ir mėsos valgyką, irgi galėtų būti siejama su kova dėl Saulės. Apie tai galima spręsti iš kai kurių posakių. Jei Pelenų dieną (pirmąją gavėnios dieną) valgant ant dubens krisdavo saulės spindulys, žmonės sakydavo: *Veizėkit, Lašinius su Kanapiniu imasi*.⁵⁹

Kaip matome, Saulės vadavimo mite minėta galingą karalių, pagrobusių ir įkalinusių Saulę, lietuvių tautosakoje ir Kalėdų bei Užgavėnių apeigose gali simbolizuoti tiek medžio pliauska, tiek antropomorfinis stabas-iškamša, o šis savo ruožtu gali įgauti tiek moterišką, tiek vyrišką pavidalą. Užgavėnių apeigose tai *Morė* (*Čiučelė*, *Boba* ir pan.) arba *Gavėnas* (*Diedelis*, *Pelenų*

diedas ir pan.), tautosakoje – *Laumė*, *Ragana* arba *Velnias*. Galbūt šio ambivalentiškumo priežasčių reikėtų ieškoti vakarų ir rytų baltų tradicijų skirtumuose.

Žemaičių *Morė* yra artima įvairioms Europos tautoms žinomoms mitinėms būtybėms, vadinamoms *Mar-/Mor-* šaknų vardais. Tai dažniausiai žmonių sąmonę drumsčiančios, košmarus⁶⁰ užsiundančios, sloginančios ir marinančios dvasios. *Mara*, kaip mirties ir maro įsikūnijimas, ypač gerai žinoma įvairių slavų tautų tradicijose. Panašiai kaip mes su Užgavėnių *More*, slavai žiemos pabaigos ir pavasario pradžios apeigose elgdavosi su iš šiaudų pėdo arba, rečiau, iš pliauskos pagaminta apeigine lėle, vadinama *Mara*, *Marena*, *Morena* ir panašiai⁶¹ arba iš žodžio *smert'* „mirtis“ padarytu vardu: slovakų *Smrt*, *Smrtka*, *Smrtisko*, čekų *Smrtholka*, moravų *Smrtnice*, lenkų *Śmęrcicha* ir panašiai. Laikoma, kad baltams ir slavams bendras pavasario–vasaros kalendorinių apeigų metu sunaikinamos būtybės vaizdinys ir jos vardas su šaknimi *Mar-/Mor-* turi bendras indoeuropietiškas ištaškas. Pavyzdžiui, senovės indų (taip pat pali kalbos) žodis *māra* reiškia „žudantis“, „naikintis“. Budizmo mitologijoje *Māra* vadinamas mitinis veikėjas, įsmeinantis blogį ir visa, kas gyvas būtybes veda į mirtį.⁶²

P. Dundulienė yra išsakiusi mintį, kad Užgavėnių *Morės* stabo vežiojimas galėjo būti siejamas su Saulės, važiuojančios rogėmis ar ratais, vaizdiniu.⁶³ A. Formozovas, tyrinėjęs Saulės kelionės ratais, rogėmis ir valtimi vaizdinius kituose kraštuose, irgi manė, jog tikriausiai Užgavėnių pasivažinėjimo rogėmis bei ratais paprotys sietinas su mitine Saulės kelione šiomis transporto priemonėmis.⁶⁴ Pratešiant šią mintį ir atsižvelgiant į čia atskleistą tamsią, demonišką *Morės*, kaip Saulę marinančios mitinės būtybės, prigimtį, galima spėti, kad Saulę veikiau turėjo simbolizuoti pats ant pavažos įtvirtintas ratas. Gyvūnais persirengusių Užgavėnių kaukininkų ratą (Saulę) „apsėdusios“ *Morės* vežiojimo ir Kalėdų kaladės vilkimo sugretinimas paremia A. Vaicekausko nuomonę abi šias apeigas galėjus atspindėti tą patį kosmogoninį mitą. Kosminės tvarkos atkūrimą, savo ruožtu, kaip sakyta, išreiškia indoeuropiečių pagrindinis mitas, vaizduojantis Perkūno ir Velnio kovą. Toje kovoje Perkūnas nugalė Vėlnią ir išlaisvina visas jo pagrobtas gėrybes, tarp jų ir dangaus šviesulius. Saulės išvadavimas ir kosmogonija, pasaulio sukūrimas – savo prasme tapatūs veiksmai: juk Saulė yra pa-saulio sąlyga. Kalėdų ir Užgavėnių persirengėliai („Zodiako ženklai“?) muša ir sunaikina Saulę įkalinusių chtoniškąją būtybę, įkūnytą kalade arba antropomorfiniu stabu.

Tad persirengėliai iš žiemos kalėjimo Saulę išlaisvina sudegindami kaladę arba iš *Morės* paverždami vežiojimo ratą. Žodžių *kaladė*, *kalėjimas*, *kalimas*, *Kalėdos*

ir *kalvis* garsinis sąskambis, nors ne kiekvienu atveju etimologinis, irgi prisideda šiuos mitinius vaizdinius sugretinant. Su kalvio ir kūjo vaizdiniais gali būti susijęs ir vienas iš latviškų persirengėlių pavadinimų – *kūjinieki* arba *kūjneši*, lietuviškai galima būtų sakyti – „kūjininkai“ ar „kūjnešiai“, nors latvių *kūja* reiškia ne „kūjis“, o „lazda, pagaly“, kaip kad ir lietuvių *kūja*, *kūjas* – „kojūnai“. Toks persirengėlių įvardijimas tartum sukryžmina pagrindinius mitinius vaizdinius apie Saulės vaduotoją ar vaduotojus – milžino (vaizduojamo ant *kūju* „kojūnų“ pasilypėjusio „kūjininko“) ir būtent *kūjo*, kuriuo kartu ir *kaunamas*⁶⁵ vaduojant Saulę, ir kuriuo ji nukalama. Latvių „kūjininkams“ artimas B. Buračo paminėtas žemaičių Užgavėnių persirengėlių įvardijimas – „kriukininkai“.⁶⁶ Mat *kriukis* arba *krukis* lietuvių kalboje, be kita ko, reiškia: lazda riestu galu; pagaikštį, žarsteklį; kastuvo, šakės ar kito įrankio koto rankeną (skersai uždėtas pagaliukas, kaip kad kojūnų).⁶⁷ Įdomu tai, kad Lasickis yra paminėjęs būtent kalvių garbinamą dievybę *Krukį*: „Krukis yra kiaulių dievas, jį su didžiausiu pamaldumu garbina Budraičiai, t.y. kalviai“.⁶⁸ A. J. Greimas, pasitelkęs lietuviškas pasakas, *Krukį* rekonstravo buvus kalvystės globėju, tapatintu su Kalveliu/Teliaveliu.⁶⁹

Tai, kad kalvio ir kūjo vaizdiniai buvo svarbūs persirengėlių apeigose, liudija ir rusų tarpukalėdžio papročiai. Čia tarp persirengėlių pasirodo net pats kalvis su mediniu kūju (!). Be to, žaidžiamas žaidimas „senus perdaryti į jaunus“.⁷⁰ Apeiginį kūjį aptinkame net Kinijos X–XIII a. liaudiškose naujametinėse persirengėlių procesijose, vaizdavusiose piktųjų dvasių išvaymą. Manoma, kad svarbiausio šių procesijų veikėjo Džongkui vardas mena būtent kūjį, padarytą iš persiko medžio, kuriuo egzorcistinių procesijų dalyviai mušdavo piktąsias dvasias.⁷¹ Pasitelkus palyginimui dar platesnę kitų tautų medžiagą, persirengėlių apeigose naudoto kūjo ir kalimo veiksmų svarbą būtų galima dar tvirtiau pagrįsti.

Dabar pabandykime įsivaizduoti kaukininkų atliekamų apeigų bendrą vaizdą. Vilkstinė, sudaryta iš 12 mitinius didvyrius vaizduojančių persirengėlių – ožio, žirgo, raitelio, gervės, elnio, povo ir kt. – keliauja po kaimą paskui vežamą stabą arba Užgavėnių vežimą, kuriame ant besisukančio rato sukiniėjasi, mojuodama spragilais ir gindamasi nuo ją persekiojančių kaukininkų, mirties ir tamsos išikūnijimas – Morė. Procesijos dalyviai Morę persekioja. Galiausiai išvežta už kaimo, Morė sudeginama, sudraskoma arba nuskandinama. Kartais dargi pažymima, kad tai atliekama 12-ą valandą nakties. Kyla visuotinės linksmybės. Iš Morės išvaduos Saulės simbolis – ratas turėjo būti pagerbiamas – vėl nešamas ar ritinamas per kaimą, taip visiems pranešant, kad Morė

nugalėta, Saulė išvaduoja, visus sveikinant ir linkint visokeriopos laimės bei gerovės. Galų gale Saulės ratas, matyt, būdavo pastatomas kokioje nors garbingoje vietoje. Apie tokį elgesį su ratu po Morės sunaikinimo leidžia numanyti etnografo J. Kudirkos pateikiamos žinios apie Užgavėnių ratą iš Skuodo: „Nors Morė buvo ginama savo šalininkų, tačiau antros pusės šalininkai Morę nuteisdavo, pakardavo ant aukštos karties pritaisyto rato ir sudegindavo. Ratas palikdavo nesudegintas, jis saulėtomis dienomis pagal šešėlį parodydavo laiką“.⁷²

Rato, kaip sugrižtančios Saulės simbolio, apeiginį-religinį reikšmingumą per Užgavėnes liudija ir šis 1942 m. Aukštaitijoje užrašytas paprotys: „Aukštaitijoje Užgavėnių rytą, pasirodžius pirmiesiems saulės spinduliams, galvotrūkiškais lekia, susigriebusios rankomis sijonus, merginos, nuo jų neatsilikdami, iš sodybų pila si jauni vyrai, nes pirmieji pasiekę „ratą“ [t.y. ant ežero ledo įtaisytą Užgavėnių karuselę – J.V.] bus laimingi – kitas Užgavėnes „poroje švęs““.⁷³

Tekinio, iškelto ant karties, ritualinis naudojimas Užgavėnėse gerai žinomas ir slavams. Sibiro rusai sėdinčią iškamšą pririšdavo prie vežimo rato,⁷⁴ užmauto ant rogėse įtvirtintos 9–10 aršinių karties tam tikrame aukštyje, kitur – ant rato, įkelto į rogėse įtvirtintą aukštą ir pakankamai storą medžio stiebą, vietoje iškamšos sėdėdavo ir įvairius pokštus krėsdavo gyvas žmogus.⁷⁵ Tai liudija rato, kaip savarankiško apeiginio simbolio, svarbą Užgavėnių apeigose. Pirmą galėjo atrodyti, kad Užgavėnių tekinis tėra tik Morei vežioti skirtos techninės konstrukcijos elementas, tačiau dabar matome, kad į jį Užgavėnių apeigose reikėtų žvelgti rimčiau. Rato simboliką baltų bei indoeuropiečių tradicijose yra nagrinėjęs D. Razauskas studijoje „Ryto ratų ritimai“.⁷⁶ Čia atskleista rato, kaip pamatinio kosmologinio principo ir modelio, esmė, apimanti ne tik Saulės bei Saulės kelio dangumi vaizdinius, bet ir viso pasaulio sąrangos bei dinamikos principus.

Apie ratą įvairiose kalendorinėse šventėse J. Kudirka yra išsakęs tokius samprotavimus: „Ypač svarbi vežamo rato, kaip Saulės simbolio, padėtis įvairių kalendorinių švenčių papročiuose: per Kalėdas jis gulsčias suka karuselę virš ledo, per Užgavėnes ratas krypuoja ant pavazos, tartum primena bandančią ilgiau danguje išsilaikyti Saulę, o Joninių naktį jau degdamas kyla į viršų... Galima daryti prielaidą, kad pamėklės ant pavazos ir rato junginio buvo daromos vėlesniais laikais, anksčiau, sulaukus pavasario lygiadienio, pavaza bei ratas buvo tampomi vieni, kaip trinka ar akėčios“.⁷⁷

Kaip sakyta, Saulės ratas vienas apeiginiu vežimu turėjo būti vežamas jau po to, kai jis buvo išlaisvintas iš jį apėdusios Morės. Saulės ratą nešančio ar

traukiančio žirgo atvaizdai randami dar paleolito laikų mene. Manoma, kad seniausias Saulės simbolis ir buvo ratas, žirgų traukiamas per dangų. Saulės ratų, tai yra ratais (vežimu) vežamo rato įvaizdis jau vėlesnis – bronzos amžiaus laikų, nes jis galėjo atsirasti tik tuomet, kai buvo išrastas vežimas.⁷⁸ Saulės diską vežantį vežimą vaizduojančiuose siužetuose kartais yra aptinkama ir procesija, einanti iš paskos. Verta prisiminti ir tai, kad vienas iš tarptautiniu Užgavėnių pavadinimu tapusio žodžio *karnavalas* (italų *carnevale*) aiškinimų kildina jį iš apeiginio vežimo pavadinimo, lotyniškai *carrus navalis* „vežimas-laivas“. Tai toks ypatingas žirgo tempiamas ritualinis laivas ant ratų. Tokie laivo pavidalo vežimai buvo naudojami antikinėse šventinėse procesijose, skirtose Dioniso bei Isidės garbei.⁷⁹ Tokiu vežimu senovės Romoje Saturno garbei skirtose šventėse iškilmingai važiuodavo persirengėliai, dainuodami nešvankias dainėles. Tad iki šiol neišspręstą ginčą, iš ko kildintinas karnavalo pavadinimas, – iš *carrus navalis* „vežimas-laivas“ ar, kaip teigia kiti, iš *caro* „mėsa“ ir *levare* „atsisakyti, atmesti“, siejant su gavėnia, – mūsų turimi duomenys ne tik byloja vežimo naudai, bet ir pačios karnavalo kaip Saulės sugražinimo šventės ištakas leidžia nukelti į bronzos amžiaus arba net paleolito laikus. Labai tikėtina, kad įvairių epochų žirgų traukiamo arba vežime vežamo rato atvaizdai yra būtent archajiško Saulės išvadavimo ir sugražinimo ritualo priešistorinės iliustracijos.

Mūsų iš dalies rekonstruotas Saulės išvadavimo mitinis siužetas ir jį atkartojančių apeigų esmė pagrindinį Saulės išvadavimo mito veikėją dieviškąjį Kalvį kaip tik ir leidžia susieti su Kalėdų Senio personažu. Dievas Kalvelis-Kalėda, su savo pergalės įrankiu kūju arba krukiu (plg. Kalėdų Senio lazda) įveikęs chtoniškosios priešininko tamsos kalėjimą, sugražina mirtingiesiems šviesą ir taip atkuria pasaulio tvarką, atverdamas kelią į naują gyvenimą, darną bei gerovę. Tai ir yra Kalėdų Senio dovanos, kuriomis jis mus apdovanoja. Kita vertus, galima pastebėti, kad vėlyvasis Kalėdų Senio personažas į save sugeria įvairių Saulės vadavimo mito dalyvių bruožus. Jame galima išvelgti ne tik pagrindinį Saulės vaduotoją, bet ir pačią sugrižtančios ir „dovanas dalijančią“ Saule, ir netgi nugalėto chtoniškojo priešininko bruožų.⁸⁰

Paralelės kitose kultūrose

Įdomių paralelių apie Saulės vadavimo mito bei jam skirto ritualo sąsajas su Užgavėnių švente randame lamaistų kalmukų, gyvenančių Tibeto pasienyje, mitologijoje ir papročiuose. Kalmukų atvejis mums įdomus būtent tuo, kad jame susiduria mitas apie Saulės vadavimą ir jį atitinkanti kalendorinė šventinė tradicija. Saulės va-

davimo mitą vokiečių rašytojai Hedai fon Šmid (Hedda von Schmid) 1909 m. papasakojo Tibeto budistų lamos. Pasak rašytojos, tai esąs žinomiausias kalmukų mitas, „priklausantis šventikų skelbiamai žinijai“.⁸¹

Pragaro valdovas Eerlik-chanas, norėdamas pakenkti žmonėms, pagrobia ir praryja Saule. Saulės nenusaugojo 33 ją saugojusios dievybės *tengri*. Pasaulyje kyla verksmai ir skundai, žmonės, augalai ir gyvūnai miršta nuo šalčio ir tamsos. Pagaliau viršiausioji iš dievybių Saulės sargų *Okon-tengri*, pasigailėjusi žmonių, nužengia į pragarą ir, susikovusi su Eerlik-chanu, persmeigia jį ietimi. Iš atsivėrusios žaizdos išrieda Saulė ir sugrižta į savo vietą danguje. Žemė atgyja nuo Saulės spindulių. Šiam įvykiui atminti kalmukai kasmet pavasarį, ištirpus sniegui, švenčia *cagan-cara* „baltąją savaitę“.⁸² Jie tiki, kad Eerlik-chano žaizda niekada neužgyja ir kad jis visą laiką vėl bando praryti Saule. Todėl sakoma, kad Saulės užtemimo metu būtina belsti į katilus, gongus, iš visų jėgų rėkti, kelti triukšmą ir šitaip žadinti 33 *tengri*⁸³ arba šaukti *Okon-tengri*.⁸⁴

„Baltuoju mėnesiu“ (*Cagan-sar*, *Cagaan-sar*) mongolų tautosose vadinama šventė yra kilnojama ir švenčiama vasario pabaigoje – kovo pradžioje, stojus pirmai pavasario jaunačiai. Nors dėl tibetietiškojo budizmo įtakos ji siejama su Naujaisiais metais bei su Budos pergalėmis prieš jo mokymo priešininkus (pagrindinis jų buvo vardu *Māra!*), pažymimomis per pirmąsias 15 augančio Mėnulio dienų, tačiau šventės tradicijos mena daug senesnes ikibudistines ištakas. Šventės metu vienuoliai atlieka *čaksum* apeigą, skirtą apsaugoti žmones nuo piktųjų dvasių, neatstojančių dar nuo pernai metų. Pasibaigus visuotinei maldai, sudeginama mūsų Morę primenanti didelė iškamša, padaryta iš pernykščių augalų ir skudurų. Jai skirta sugerti visą praėjusių metų blogį, bėdas ir nesėkmes. Į degančios iškamšos ugnį metami maži tešlos gabaliukai, kuriems simboliškai perduodamos žmonių ligos, negandos, blogos mintys ir aistros, besivelkančios paskui žmones iš praeities.

Kaip ir per mūsų Užgavėnes, šios šventės metu įprasta daug valgyti. Įdomu, kad vienas iš svarbiausių šventės ritualinių valgių – mūsų Užgavėnių blynus (lietuviškai – skrylius) primenantis miltinis patiekalas *borcok* arba *borcog*. Apvalūs *borcokai*, kaip ir mūsiškių Užgavėnių skryliai, siejami su Saule. Tačiau buvo kepami ir gyvūnus vaizduojantys *borcokai*: avinai, žąsys, vabzdžiai ir kiti. Pažymėtinas taip pat avino aukojimo paprotys, kuomet ypatingu būdu numarintas avinas suvalgomas, o virta jo galva paliekama kaip auka dievams. Iš XVIII–XIX a. etnografinių aprašų matyti, jog seniau viena iš šios šventės apeigų dar buvo žirgo aukojimas ir jo mėsos valgymas.⁸⁵

Kalmukų ir kitų mongolų tautų švenčiama *Cagaan-sar* šventė daugeliu savo bruožų yra stebėtinai panaši į mūsiškes Užgavėnes: šventės data kilnojama, nes siejama su jaunu mėnuliu;⁸⁶ deginama iškamša, įkūnijanti praėjusių metų blogį; kepami į blynus panašūs apeiginiai patiekalai; gausiai valgoma. Patys kalmukai, gyvenantys greta pravoslavų, šią šventę ir lygina su Užgavėnėmis. Pravoslavų misionierius Parmenas Smirnovas, palikęs vertingus Astrachanės kalmukų etnografinius aprašymus, mini tarp kalmukų paplitusį posakį: „Jūsų Užgavėnės (*Масленица*) ir mūsų Cagan-sar – lyg tikri broliai“.⁸⁷

Detaliau panagrinėjus šios šventės tradicijas galima būtų rasti ir daugiau panašumų su Užgavėnėmis, tačiau čia pasitenkimsime svarbiausiomis paminėtomis paralelėmis, leidžiančiomis iš esmės suvokti, kad į krikščionišką rūbą įvilktose Užgavėnėse turime rimtą pagrindą matyti Saulės vadavimo mitą atitinkančio ritualo atbalsį, kaip ir budizmo paveiktoje atitinkamoje mongolų tradicijoje.

Išvados

Kalėdų bei Užgavėnių karnavalas istoriniuose šaltiniuose ir tautosakoje paliudyto Saulės vadavimo mito kontekste atsiskleidžia kaip Saulės vadavimo mito ir naujametinės pasaulio tvarkos atkūrimo apeiginis įkūnijimas. Šią hipotezę pagrindžia ne tik lietuviška etnografinė ir folklorinė medžiaga, bet ir kitų tautų kalendorinių švenčių papročiai.

Kaukėti persirengėliai, karnavalių procesijų dalyviai gali būti suvokiami kaip mitinių Saulės vaduotojų apeiginiai atitikmenys. Pagrindinis Saulės vadavimo mito veikėjas tapatintinas su istorinių šaltinių minimu dieviškuoju kalviu Teliaveliu, kurį savo ruožtu galima sieti su folkloriniu Kalėda ir vėlyvuoju karnavalo veikėjo pavidalu – Kalėdų Seniu, visos redukuotos mitinių Saulės vaduotojų bendrijos reliktiniu nariu.

Kalėdų Senio-Kalėdos kalėdojimas gali būti suvokiamas kaip Saulės išvaduotojo apsilankymas, paeiliui pranešant bendruomenės nariams, kad Saulė išvadauta iš tamsos jėgų nelaisvės ir Pasaulio tvarka atkurta. Kalėdodamas Kalėda laimino namus, apeiginiais veiksmais siekė paskatinti gerovę, užtikrinti skalsą ir darną būsimais metais. Vargu ar jam galėjo būti būdinga materialų dovanų dalijimo funkcija, greičiausiai atvirkščiai – už savo antgamtinės dovanas Kalėda pats ūkininkų buvo apdovanojamas maistu ar kitais materialiais dalykais.

Siekiant šiuolaikiniam Kalėdų Senio įvaizdžiui suteikti autentiškumo, reikėtų labiau atskleisti jo kaip Saulės vaduotojo, kaip pasaulio šviesos ir tvarkos atkū-

rėjo bei laiduotojo vaidmenį. Šalia Kalėdos būtina pasitelkti ir kitus užmirštus karnavalių apeigų dalyvius, jei ne visus 12, tai bent tradicinius Kalėdos pagalbininkus, dar XIX a. besireiškusius kalėdinėse tradicijose – šyvį, gervę, ožį ir kt.

NUORODOS:

1. КЕЙПЕР, Ф. Б. Я. *Труды по ведийской мифологии*. Москва: Наука, 1986, p. 47–100.
2. КЕЙПЕР, Ф. Б. Я. *Труды по ведийской мифологии*. Москва: Наука, 1986, p. 11–13, 16–20, 47–100 ir toliau.
3. ИВАНОВ, В. В., ТОПОРОВ, В. Н. *Исследования в области славянских древностей*. Москва, 1974, p. 5, 96 ir toliau. Lietuviškai žr. VĖLIUS, N. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis*. Vilnius, 1987, p. 134–135; LAURINKIENĖ, N. *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1990, p. 20.
4. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* (toliau BRMŠ), I: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 595.
5. VAIŠKŪNAS, J. Saulės gražinimo ritualas ir Zodiako ženklai. Iš: *Šiaurės Atėnai*, 2002-07-20, Nr. 27(613); VAIŠKŪNAS, J. Zodiako ženklų atvaizdai ant senovinio kaušo. Iš: *Šiaurės Atėnai*, 2002-07-27, Nr. 2 (614); VAIŠKŪNAS, J. *Did there exist the baltic zodiac? Astronomy and Cultural Diversity*. C. Esteban and J. A. Belmonte, Santa Cruz de Tenerife: Organismo Autónomo de Museos y Centros. Cabildo de Tenerife, 2000, p. 319–325; VAIŠKŪNAS, J. Some Peripheral Forms of the Mediterranean and Oriental Zodiac Traditions. Iš: *Heathen Lithuania, Astronomy and cosmology in folk traditions and cultural heritage*. Ed. J. Vaiškūnas (= *Archaeologia Baltica*, X). 2008, Klaipėda: Klaipėda university press, p. 86–93.
6. M. Andziulytė-Ruginienė spėja, kad vėlesni leidėjai taip pasielgė matyt norėdami paryškinti pirmąjį teksto prasmę, žr. ANDZIULYTĖ-RUGINIENĖ, M. *Žemaičių christianizacijos pradžia*. Kaunas, 1937, p. 100, 105. Taip pat žr. NARBUTAS, T. *Lietuvių tautos istorija*. Vilnius: Mintis, 1992, T. 1, p. 372–373. Deja, BRMŠ sudarytojas N. Vėlius į šiuos skirtumus dėmesio nekreipė ir nebandė jų aiškinti.
7. BERESNEVIČIUS, G. *Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius: Tyto Alba, 2004, p. 20.
8. BALYS, J. *Raštai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, T. 1, p. 49–50; LAURINKIENĖ, N. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 90.
9. BRMŠ, II: *XVI amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, p. 465.
10. J. F. Rivijaus kronikoje aprašomas Perkūno šventykloje buvęs įrengtas ir Zodiako ženklams paskirtas laiptuotas altorius, kuriame degė Amžinoji ugnis. BRMŠ, II, p. 465.
11. BERESNEVIČIUS, G. *Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius: Tyto Alba, 2004, p. 143–144.
12. BALSYS, R. Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010, p. 21–26;
13. BRMŠ, I, p. 261 (vertimas šiek tiek pataisytas atsižvelgiant į naujausius tyrinėjimus).
14. BRMŠ, I, p. 268.
15. ТОПОРОВ, В. Н. Заметки по балтийской мифологии. Iš: *Балто-славянский сборник*. Москва, 1972, p. 310–311.
16. *Kaip atsirado žemė: Lietuviškos etiologinės sakmės*, sudarė N. Vėlius. Vilnius: Vaga, 1986, p. 15 (užrašyta 1970 m. Gelėčių k., Pakruojo r., iš M. Tamulionienės, 68 m.; užrašė G. Tamulionytė, LTR 4239/502/).
17. *Latviešu tautas teikas: Izcelšanās teikas: izlase*. Sastādītāja Alma Ancelāne. Rīga: Zinātne, 1991., p. 35.

18. Kalevala. Vilnius: Vaga, 1972, p. 323.
19. HAAVIO, M. *Mitologija fińska*, przełożył J. Litwiniuk. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979, p. 230–235. Saulės sukūrimo ir išlaisvinimo iš chtoninės būtybės siužetus lietuvių, latvių ir finougrų tradicijose yra lyginusi N. Laurinkienė: LAURINKIENĖ, N. *The Image of Heaven and the Motifs of Creation of the Sun in Baltic Mythology*. Iš: *Culturas Populares, Revista Electrónica 5* (julio-diciembre 2007). Prieiga per internetą: <<http://www.culturaspopulares.org/textos5/articulos/laurinkiene.pdf>>.
20. AHLQVIST, A. *De vestfinska språkens kulturord. Ett lingvistiskt bidrag till Finnarnes äldsta kulturhistoria*. SKS, Helsingfors, 1871, p. 52; *The Old Kalevala and Certain Antecedents*, compil. by E. Lönnrot, transl. F. P. Magoun. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969, p. 289.
21. Čia galima įžvelgti paralelę su 12 Zodiako ženklų.
22. *Kalevala – A Finland Epic in Tamil (part Ia)*, compil. by E. Lönnrot, transl. into Tamil by R. Sivalingam, edit. with an introduction by A. Parpola. 1994, p. 8. Prieiga per internetą: <<http://pm.tamil.net/pub/pm0032/pm0032a.pdf>>.
23. HAAVIO, M. *Mitologija fińska*, przełożył J. Litwiniuk, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979, p. 106, 108, 488; Schellbach-Kopra I. Kalevalametrum und Kalevalasprache als Charakteristika des Finnischen. Iš: *Metrik und Medienwechsel / hrsg. von Hildegard L. C. Tristram*, Tübingen: Narr, 1991, p. 132.
24. ANDZIULYTĖ-RUGINIENĖ, M. *Žemaičių christianizacijos pradžia*. Kaunas, 1937, p. 36.
25. *Latviešu tautas teikas: Izcelšanās teikas...*, p. 35.
26. ŠMITAS, P. *Latvių mitologija*. Vilnius: Aidai, 2004, p. 35–36.
27. *Мифы народов мира: Энциклопедия в двух томах*, II. Москва: Советская энциклопедия, 1982, p. 499.
28. BERESNEVIČIUS, G. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, p. 179.
29. VAITKEVIČIENĖ, D., VAITKEVIČIUS, V. XIII a. Lietuvos valstybės religijos bruožai. Iš: *Lietuvos archeologija, T. XXI*, Vilnius, 2001, p. 320.
30. BERESNEVIČIUS, G. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, p. 179.
31. *Ten pat*, p. 327–328.
32. *Ten pat*, p. 322.
33. Dievo Teliavelio/Kalvelio ir Vilniaus Perkūno šventovės ryšį bei numanomas sąsajas tarp kalvystės ir mirusiųjų deginimo kulto gali rodyti ir šalia Vilniaus Perkūno šventovės galėjęs veikti geležies apdirbimo centras, vėliau davęs pradžią istorinių šaltinių minimai Šventaragio slėnio patrankų liejyklai.
34. VAIŠKŪNAS, J. Saulės gražinimo ritualas ir Zodiako ženklai. Iš: *Šiaurės Atėnai*, 2002-07-20, Nr. 27 (613); VAIŠKŪNAS, J. Zodiako ženklų atvaizdai ant senovinio kaušo. Iš: *Šiaurės Atėnai*, 2002-07-27, Nr. 28 (614); VAIŠKŪNAS, J. Did there exist the baltic zodiac? Iš: *Astronomy and Cultural Diversity*. C. Esteban and J. A. Belmonte, Santa Cruz de Tenerife: Organismo Autónomo de Museos y Centros. Cabildo de Tenerife, 2000, p. 319–325; VAIŠKŪNAS, J. Some Peripheral Forms of the Mediterranean and Oriental Zodiac Traditions in Heathen Lithuania. Iš: *Astronomy and cosmology in folk traditions and cultural heritage*. Ed. J. Vaiškūnas (= *Archaeologia Baltica*, X). Klaipėda: Klaipėda university press, 2008, p. 86–93.
35. KUDIRKA, J. *Užgavėnės*. Vilnius: Mokslas, 1992, p. 55, 57.
36. HAAVIO, M. *Mitologija fińska*, przełożył J. Litwiniuk, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979, p. 237–240, 244.
37. Užgavėnių apeigos. Iš: *Mūsų kraštas: tautiškosios minties savaitinis laikraštis*, 1934-03-04, Nr. 9; BALYS, J. *Lietuvių kalendorinės šventės*. Vilnius: Mintis, 1993, p. 53, Nr. 10.
38. *Словарь русского языка XVIII века*, Вып. 8. (Залезть – Ижоры). Санкт-Петербург: Наука, 1993.
39. АФАНАСЬЕВ, А. *Поэтические воззрения славян на природу* (в трех томах), т. 3. Москва: Индрик, 1994, p. 301–302.
40. СВЯТСКИЙ, Д. О. Очерки истории астрономии в древней Руси, часть III. Iš: *Историко-астрономические исследования*. Ред. П. Г. Куликовский, выпуск IX. Москва: Государственное издательство физико-математической литературы, 1963, p. 52.
41. ЗАБЕЛИН, И. Е. *История русской жизни с древнейших времен*, II: *История Руси от начала до кончины Ярослава*, I. Москва, 1912. Prieiga per internetą: <http://az.lib.ru/z/zabelin_i_e/text_0060.shtml>.
42. LAURINKIENĖ, N. *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1990, p. 71–83.
43. VAIŠKŪNAS, J. Did there exist the baltic zodiac? Iš: *Astronomy and Cultural Diversity*. C. Esteban and J. A. Belmonte, Santa Cruz de Tenerife: Organismo Autónomo de Museos y Centros, Cabildo de Tenerife, 2000, p. 319–325; VAIŠKŪNAS, J. Some Peripheral Forms of the Mediterranean and Oriental Zodiac Traditions in Heathen Lithuania. Iš: *Astronomy and cosmology in folk traditions and cultural heritage*, ed. J. Vaiškūnas (*Archaeologia Baltica*, X). Klaipėda: Klaipėda university press, 2008, p. 86–93.
44. VAICEKAUSKAS, A. *Lietuvių žiemos šventės. Bendruomenės kalendorinio ciklo apeigos XIX a. pab. – XX a. pr.* Kaunas: VDU leidykla, 2005, p. 88.
45. LAURINKIENĖ, N. Devyniaragio elnio semantikos akcentai. Iš: *Liaudies kultūra*, 2000, Nr. 1, p. 30–33.
46. ПОКРОВСКАЯ, Л. В. Земледельческая обрядность. Iš: *Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы*. Москва: Наука, 1983, p. 77.
47. DUNDULIENĖ, P. *Lietuvių šventės: tradicijos, papročiai, apeigos*. Vilnius: Mintis, 1991, p. 53.
48. VAICEKAUSKAS, A. *Lietuvių žiemos šventės...*, p. 77.
49. *Ten pat*, p. 78.
50. *Ten pat*, p. 89.
51. ПРОПИ, В. Я. *Русские аграрные праздники*. Ленинград: Изд. ЛГУ, 1963, p. 98.
52. ИВАНОВА, Ю. В. Обрядовый огонь. Iš: *Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы*. Москва: Наука, 1983, p. 123.
53. BALYS, J. *Lietuvių kalendorinės šventės*. Vilnius: Mintis, 1993, p. 106, Nr. 334.
54. *Lietuvių tautosaka, V: Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*. Medžiaga paruošė K. Grigas. Vilnius: Mintis, 1968, p. 450, Nr. 5360, 5361, 5362, 5363.
55. BALYS, J. *Lietuvių kalendorinės šventės*, p. 69.
56. VĖLIUS, N. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės*. Vilnius: Vaga, 1977, p. 89, 93.
57. BALYS, J. *Tautosaka apie dangų*. Sodus, Michigan: J. J. Bachunas, 1951, p. 14.
58. VAICEKAUSKAS, A. *Lietuvių žiemos šventės...*, p. 88.
59. BURASČAS, B. *Lietuvos kaimo papročiai*. Vilnius: Mintis, 1993, p. 180, 196.
60. Iš čia ir prancūzų žodis *cauchemar*, anglų – *nightmare* „košmaras“.
61. Šie vardai įvairiose slavų tautose fonetiškai įvairuoja, pavyzdžiui: ukrainiečių *Мара, Марена*, slovakų *Morena, Marejna*, lenkų *Marzana, Marzanka* ir panašiai. Žr.: *Славянские древности: Этнолингвистический словарь под общей редакцией Н. И. Толстого*, III. Москва, 2002, p. 178–182.
62. *Мифы народов мира...*, II, p. 109–110.
63. DUNDULIENĖ, P. *Lietuvių liaudies kosmologija*. Vilnius: Mokslas, 1988, p. 18–19.
64. ФОРМОЗОВ, А. А. *Очерки по первобытному искусству*. Москва: Наука, 1969, p. 240.
65. Latvių žodis *kāja* „lazda“, mūsiškis *kūjis*, senovės rusų *кый* savo pirmine reikšme yra siejami su *kauti*, lat. *kaut* „mušti, daužyti“.
66. BURASČAS, B. *Lietuvos kaimo papročiai*. Vilnius: Mintis, 1993, p. 181.
67. *Lietuvių kalbos žodynas*. Prieiga per internetą: <<http://www.lkz.lt/>>.

68. BRMŠ, II, p. 595.
69. GREIMAS, A. J. *Tautos atminties beiėškant: apie dievus ir žmones*. Vilnius: Mokslas; Chicago: A. Mackaus knygu leid. fondas, 1990, p. 399–421. Krukio sąsajos su kiaulėmis neturėtų stebinti. Visų pirma tokia asociacija galėjo susidaryti dėl jo vardo, mat viena iš žodžio krukis reikšmių yra „kiaulės knyslė“, antra, Krukis išties galėjo būti siejamas su kiaule, užtenka prisiminti Sovijaus mitą, kuriame akcentuojamos šerno ir ugnies mitinės sąsajos ir pagal kurį kiaulė nugalėjęs Sovijus įsteigia mirusiųjų deginimą, ir Teliavelio, t.y. mitinio Kalvių Kalvio kultą. Žr. BERESNEVIČIUS, G. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, p. 101–102.
70. МАКСИМОВ, С. В. *Нечистая, неведомая и крестная сила*. Санкт-Петербург: ТОО „Полисет“, 1994, p. 247. Čia vertas dėmesio ir lietuviškų pasakų siužetas, kai Kalvis, padedant Velniui, užsiima žmonių atjauninimu. Žr.: Balys J. Lietuvių pasakojamosios uotosakos motyvų katalogas. Iš: *Tautosakos darbai*, II. Kaunas, 1936, Nr. 753; VAITKEVIČIENĖ, D., VAITKEVIČIUS, V. XIII a. Lietuvos valstybės religijos bruožai. Iš: *Lietuvos archeologija*, T. XXI. Vilnius, 2001, p. 321–322.
71. *Календарные обычаи и обряды народов Азии. Новый год*. Москва: Наука, 1985, p. 31–32.
72. KUDIRKA, J. *Užgavėnės*. Vilnius: Mokslas, 1992, p. 30.
73. Ten pat, 1992, p. 52.
74. *Крулый год. Русский земледельческий календарь*. Составитель А. Ф. Некрылова. Москва: Правда, 1989, p. 448.
75. *Русский народъ. Его обычаи, обряды, преданія, суевѣрія и поэзія*, собр. М. Забылинымъ. Москва: Изданіе книгопродавца М. Березина, 1880, p. 42.
76. RAZAUSKAS, D. *Ryto ratų ritimai: Pagrindinio kosmologinio modelio rekonstrukcija su etimologiniais priedainiais*. Vilnius: Pradai, 2000.
77. KUDIRKA, J. *Užgavėnės*. Vilnius: Mokslas, 1992, p. 59.
78. VAIŠKŪNAS, J. Saulės ir Mėnulio simbolika baltų pasaulėžiūroje. Iš: *Senovės baltų simboliai*. Vilnius: Academia, 1992, p. 137.
79. N. Laurinkienė Užgavėnių Morės vežiojimą lygina ir su frigų bei germanų dievybių vežiojimu: „Šioji ant rato ir ant rogių pavažos pritvirtinta pamėklė Morė ar Katrė asocijuojasi su panašiai vežime vežinta frigų gamtos deive Kibeile ir minėtąja germanų Žeme Motina Nertus. Be to, pažymėtina, kad pati lygiadienio šventės, per kurią atlikinėti ritualai Kibeilei, idėja artima Užgavėnių, per kurias simboliškai užsimenama apie žiemos traukimąsi, intencijai. Archajiški frigų lygiadienio ritualai buvo susiję su vaisingumo, vegetacijos dievybės mirtimi ir atgimimu, reiškę dienos ir šviesos pergalę prieš naktį bei tamsą, ritmišką mirties ir prisikėlimo, sunykimo ir vaisingumo kaitą gamtoje“ (LAURINKIENĖ, N. Rasojančių rugių šventė. Iš: *Šiaurės Atėnai*, 2008- 06-13, Nr. 896. Prieiga per internetą: <www.culture.lt/satenai/?leid_id=896&st_id=16034&txt=dievo>).
80. Pavyzdžiui, slaviškame Šv. Mikalojaus įvaizdyje yra išvelgiami tiek griausmavaldžio dievo Peruno, tiek ir jo priešininko Voloso bruožai. Žr.: УСПЕНСКИЙ, Б. А. *Филологические разыскания в области славянских древностей*. Москва, 1982.
81. HAAVIO, M. *Mitologija fińska*, preložyl J. Litwiniuk. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979, p. 242–243.
82. Čia turima omenyje mongolų tautoms žinoma šventė pavadinimu *Cagaan-sar* (pažodžiui „baltas mėnuo“). Yra žinomas ir kitas su šia švente siejamo Saulės išvadavimo mito variantas, pagal kurį *Okon-Tengri* „dangiškoji mergelė“ Saulę išvaduoja iš mitinių pabaisų *mangusus*, nelaisvės. Kiekvienais metais po eilinės pergalės prieš *mangusus*, išvadavusi Saulę iš ją prarijusio pragaro valdovo *Erlík-nomin chano*, ji nusileidžia žemėn ir sušildo ją savo šiluma, tuomet ir prasideda ilgai lauktas pavasaris (БАДМАЕВА, Т. *Цаган Сар*. Prieiga per internetą: <http://www.bumbinorn.ru/2006/02/03/cagan_sar.html>).
83. HAAVIO, M. *Mitologija fińska*, preložyl J. Litwiniuk. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979, p. 242–243.
84. БАДМАЕВА, Т. *Цаган Сар*. Prieiga per internetą: <http://www.bumbinorn.ru/2006/02/03/cagan_sar.html>. Užgavėnių persirengėliai, eidami paskui Morės vežimą, didžiulį triukšmą keldavo taip: „Muzikantai pučia baisiausias dūdas, būgnininkai muša krosnies dangčius, skardines keptuves ir puodus, o smuikininkai, ant dviejų pagalių prisitaisę iš vielos stygas, kočėlais jas brūžina, čirpina“ (BURAČAS, В. *Lietuvos kaimo papročiai*. Vilnius: Mintis, 1993, p. 186).
85. ДОРДЖИЕВА, Г. А. Протяжные песни на празднике Цаган Сар. Iš: *Климент Васильевич Квитка и актуальные проблемы этномыкологии*, Редактор-составитель Е. В. Битеряковар. Москва: Научно-издательский центр „Московская консерватория“, p. 307–321.
86. Kadangi Velykos švenčiamos pirmą sekmadienį po pirmos pavasarinės Mėnulio pilnaties, o Užgavėnės 46 dienos prieš Velykas, tai daugeliu atvejų Užgavėnių diena atitinka Mėnulio jaunaties arba jauno Mėnulio pjautuvo pasirodymo laiką. Dylančio Mėnulio laikas Užgavėnėms netinkamas: *Galadelties žmonės negali užsigavėti, jei užsigavėtu, tai vis svietų galas būtų* (Jonas Gundys, 67 m., Smilgiškės k., Tverčiaus parapija, Švenčionių apskritis. Užrašė J. Aidulis apie 1934–1936 m. / Išrašas iš J. Aidulio mašinraščių, rastų vienoje Aukštaitijos kaimo sodyboje). Plg.: „Užgavėnės (Mаслена неділя) būna jauname, sako: ‘Mėnulis ragą pamerkę į sviestą’“ (ТОЛСТАЯ, С.М. *Полесский народный календарь*. Москва: Индрик, 2005, p. 140).
87. СМІРНОВ, П. *Путевые заметки по калмыцким степям Астраханской губернии*. Элиста: Калмыцкое книжное изд-во, 1999, p. 28.

What Hides Behind the Mask of Father Christmas?

Jonas VAIŠKŪNAS

The paper focuses on Christmas and Shrovetide traditions and aims to clarify what customs and meanings hide behind the contemporary image of Father Christmas. VAIŠKŪNAS attempts to trace the religious-cosmological origins of Father Christmas or his archaic ancestor as well as to reconstruct the religious content of the cross dressing Christmas-Shrovetide carnival.

He does so by looking at the ancient, pre-Christian religion and mythology and especially Christmas carnival customs. The meaning of Christmas rituals and myths is studied in the context of the most important cosmic events of the time, that is, the winter solstice.

In the context of the sun rescue myth witnessed in folklore and historical sources, Christmas and Shrovetide carnival is interpreted as a ritual embodiment of the sun rescue myth as well as the recreation of the new order of the world. The hypothesis is supported not only by Lithuanian ethnographic and folklore material, but that of other nations', too.

Masked carnival participants may be interpreted as ritual embodiments of mythic sun rescuers. The main character of the sun rescue myth is associated with Divine Blacksmith Teliavelis, mentioned in historical sources. His figure can be associated with the anthropomorphic character of the carnival, Father Christmas.

El. p. jonas@moletai.lt

Gauta 2010-11-15, įteikta spaudai 2010-12-08